

Helena Ochonczenko

Uniwersytet Zielonogórski

ZNACZENIE EDUKACJI W PROCESIE AKTYWIZACJI ZAWODOWEJ OSÓB ZAGROŻONYCH WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM W KONTEKŚCIE DOŚWIADCZEŃ PROJEKTU AKIS

Streszczenie

W artykule zaprezentowano wyniki ewaluacji jednego z modułów kształcenia uczestników Akademickiego Klubu Integracji Społecznej (AKIS). Projekt AKIS prowadzony był w Uniwersytecie Zielonogórskim w latach 2011-2013. Obejmował osoby nieaktywne zawodowo z terenu powiatu zielonogórskiego i miasta Zielona Góra, w wieku aktywności zawodowej, o niskich lub zdezaktualizowanych kwalifikacjach zawodowych, zagrożone wykluczeniem społecznym z powodów bezrobocia, niepełnosprawności lub konieczności podjęcia opieki nad dzieckiem niepełnosprawnym. Jak się okazało – dla wielu z tych osób, edukacja stała się narzędziem zmiany, nie tylko celów związanych z ich aktywizacją zawodową, ale przede wszystkim wpłynęła na ich reintegrację społeczną i okazała się najlepszą metodą powrotu do społeczeństwa.

Słowa kluczowe: edukacja, aktywizacja zawodowa, wykluczenie społeczne, reintegracja społeczna.

THE IMPORTANCE OF EDUCATION IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL ACTIVATION OF PEOPLE UNDER THREAT OF SOCIAL EXCLUSION IN THE CONTEXT OF THE AKIS PROJECT EXPERIENCE

Abstract

The article presents evaluation outcomes, one of the AKIS participants education modules (AKIS - Academic Social Integration Society). AKIS project was running in University of Zielona Góra between 2011 and 2013. It concerned professional inactive people from Zielona Góra County and city of Zielona Góra, people at the age of professional activity, people with low or outdated professional qualifications, people endangered by social exclusion due to unemployment, disability or necessity of taking care of the disable child. It turned out that education became a tool to change aims related to professional activity. Moreover it influenced on social reintegration and became the best way to resocialize.

Key words: education, professional activation, social exclusion, social reintegration.

Wprowadzenie

Szeroki dostęp wszystkich ludzi do oświaty i wiedzy należy bez wątpienia do najważniejszych dóbr społecznych. Ma on bowiem wpływ nie tylko na przebieg kariery zawodowej, ale określając pozycję osoby w społeczeństwie, w znacznej mierze decyduje o kształcie całego życia. Dla osób zagrożonych wykluczeniem społecznym uzyskanie odpowiedniej wiedzy, wykształcenia ma, jak można sądzić, jeszcze inne znaczenie. Jest kluczem reintegracji społecznej, najlepszą metodą powrotu do społeczeństwa, także pozwala na zmianę celów istnienia i planowanie przyszłości, w tym zawodowej. Jest z całą pewnością najbardziej efektywnym narzędziem owej reintegracji/readaptacji, w szczególności dla jednostek znajdujących się w trudnej, a często beznadziejnej sytuacji życiowej. Dlaczego? Odpowiedź jest bardzo trudna, a jednocześnie wydaje się prosta – przecież to właśnie w edukacji jest „ukryty skarb”¹. Trzeba tylko umiejętnie go wykorzystać po to, aby „wiedzieć, działać, żyć wspólnie i być”².

Edukacji przypisuje się różne znaczenia i zakres, niejednokrotnie obarcza się odpowiedzialnością za pozytywne i negatywne zmiany, tak w świecie ludzkim, jak i przedmiotowym. Spojrzeć na nią można z różnych perspektyw, choćby z pozycji funkcji i zadań, jakie pełni wobec ludzkości.

W ostatnich latach szczególnie ostro zaznaczył swą obecność postęp w dziedzinie technologii. Stawia to przed edukacją odpowiedzialne zadanie przygotowania jednostek do korzystania z tych nowych możliwości, zwłaszcza w sferze informacji, komunikacji. Zatem naczelną jej funkcją staje się tworzenie ustawicznie uczącego się społeczeństwa, zdolnego nie tylko do modyfikowania natury rzeczy, ale twórczego, otwartego na wartości najwyższe, a jednocześnie posiadającego cechy racjonalizmu, intelektualizmu. Trzeba jednak zaznaczyć, że tak dynamiczne zmiany cywilizacyjne narzucają edukacji jeszcze inne zadania. Wydaje się, jak twierdzą P. Dalin i V. D. Rust³, że najważniejszymi funkcjami współczesnej edukacji jest służba dla demokracji, wielokulturowości, przetrwania, pracy, piękna i estetyki, człowieka i społeczeństwa, indywidualnego rozwoju i autokreacji.

Edukacji przypisuje się też wiele funkcji społecznych, rozpatrywanych w zakresie kształtowania struktury społecznej. I tak – może ona z jednej strony wspomagać procesy stratyfikacji, a z drugiej – ograniczać je. Jeśli uznamy, że prestiż społeczny jednostki zależy od poziomu jej wykształcenia, od jej osiągnięć – to edukację potraktować można jako najefektywniejszy środek do osiągnięcia prestiżowych miejsc i stanowisk pracy. Zakładając, że każda osoba na starcie edukacyjnym posiada równe możliwości osiągnięcia owego sukcesu, zależy on będzie jedynie od posiadanych przez nią zdolności i motywacji. Przyjmując takie założenie głównym zadaniem edukacji staje się tworzenie wstępnych warunków równości szans dla wszystkich, bez względu na pochodzenie społeczne. Zatem edukacja zapewnia relatywnie sprawiedliwą równość możliwości w walce o status społeczny⁴.

¹ J. Delors (red.), *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.

² *Ibidem*, s. 85-98.

³ P. Dalin, V.D. Rust, *Toward Schooling for the Twenty First Century*, Cassel, London-New York 1996.

⁴ T. Gmerek, *Młodzież i dyplom akademicki. Społeczne konstrukcje sukcesu życiowego*, [w:] Z. Melosik (red.),

To liberalne podejście do edukacji nie jest wolne od krytyki. Wskazuje się bowiem na fakt, że w kategorię równych możliwości wpisana jest kategoria nierównych rezultatów, ponieważ jednakowa oferta edukacyjna skierowana do wszystkich odbiorców, bez względu na ich indywidualne różnice, w sposób nieuchronny może je pogłębić⁵. Pojawia się pytanie, jaka jest sytuacja jednostek, które wywodzą się z tak zwanych grup nieuprzywilejowanych, środowisk defaworyzowanych? Czy próba tworzenia edukacji, która respektuje indywidualne zasoby każdego odbiorcy, dostosowanej do jego osobistego potencjału, przyczynia się bezpośrednio do ograniczania stratyfikacji społecznej, wyrównywania szans edukacyjnych i osiągania sukcesu życiowego? Odpowiedź na to pytanie wymaga głębokiego namysłu i refleksji nad czynnikami, które warunkują jakość edukacji i sam rozwój jednostki, co przekracza ramy niniejszego artykułu. Nie mniej – w kontekście podjętych rozważań należałoby wskazać przynajmniej na jeszcze dwie funkcje edukacji, które powinna ona pełnić: kompensacyjną i profilaktyczną.

Jak zauważa A. Radziewicz-Winnicki, kompensacyjna funkcja edukacji polega na wyrównywaniu braków organicznych, zjawisk lub stanów niepożądanych i negatywnych z punktu widzenia jednostek. Wykorzystuje przy tym wszelkie metody i zabiegi zmierzające do zastąpienia i uzupełnienia upośledzeń natury organicznej, jak i tych, które wynikają z uczestnictwa jednostki w życiu określonej zbiorowości społecznej. Ma też na celu, jak twierdzi autor, eliminowanie tych czynników, które zakłócają prawidłowy przebieg rozwoju jednostki, bądź podjęcie świadomych działań zmierzających do wyrównywania szans. Wszelkie programy edukacyjne o charakterze kompensacyjnym mają w swych założeniach zapewnić optymalne warunki prawidłowego rozwoju⁶.

Profilaktyczna funkcja edukacji związana jest z działalnością określonego typu, a więc z redukowaniem wpływu czynników, które powodują potencjalne zagrożenie dla wszechstronnego rozwoju jednostki. Mogą one wyphywać zarówno ze zmian osobowościowych, jak i realiów rzeczywistości, w której jednostka żyje i funkcjonuje (stosunki społeczne, ekonomiczne i inne). Działania edukacyjne o charakterze profilaktycznym ograniczają się z reguły do hamowania aktywności jednostki w tych dziedzinach, które stwarzają potencjalne zagrożenia, bądź stymulowania aktywności na pożądanym ze względu na jej rozwój polu działania⁷.

Najogólniej mówiąc, edukacja ma ogromne znaczenie dla przebiegu i jakości życia ludzi. Jest jednym z najważniejszych czynników rozwoju. Jak konstatuje E. Solarczyk-Ambrozik, dla jednostki jest szansą na umiejętne poruszanie się we współczesnym świecie, twórcze kreowanie przebiegu własnego życia, szansą na aktywne obywatelstwo, także czynnikiem wa-

Młodzież, styl życia i zdrowie. Konteksty i kontrowersje, Wyd. UM, Poznań 2001, s. 296-297. Por.: Z. Melosik, *Edukacja uniwersytecka i procesy stratyfikacji społecznej*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 1 (3), s. 25.

⁵ R. Winter, [za:] Z. Melosik, *Edukacja a stratyfikacja społeczna*, [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003.

⁶ A. Radziewicz-Winnicki, *Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimej edukacji*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 1999, s. 25.

⁷ *Ibidem*.

runkującym utrzymanie się na coraz bardziej wymagającym rynku pracy⁸. Jest również czynnikiem zapobiegającym wykluczeniu społecznemu i równocześnie pozwalającym na wyjście z trudnej sytuacji życiowej, na powrót do świata ludzi i przedmiotów.

Projekt AKIS – podstawowe założenia i realizacja

Akademicki Klub Integracji Społecznej (AKIS) – to projekt realizowany przez Uniwersytet Zielonogórski w latach 2011-2013, współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego – Priorytet VII oraz dotacji celowej budżetu państwa.

Działania podejmowane w ramach tego Priorytetu, to przede wszystkim ułatwienie dostępu do rynku pracy osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym oraz rozwijanie instytucji ekonomii społecznej, jako skutecznej formy integracji społeczno – zawodowej. Mowa tu o eliminowaniu różnego rodzaju barier (organizacyjnych, prawnych czy psychologicznych) na jakie napotykały osoby w wieku aktywności zawodowej, zagrożone wykluczeniem społecznym (m.in. osoby niepełnosprawne, długotrwale bezrobotne). Zaplanowano tu zastosowanie instrumentów aktywnej integracji, mających na celu przywrócenie osób wykluczonych na rynek pracy oraz ich integrację ze społeczeństwem. Ścieżką powyższego ma być przywrócenie zdolności lub możliwości zatrudnienia, uzyskanie wsparcia dochodowego oraz wyeliminowanie przeszkód napotykanymi przez osoby i rodziny w procesie dostępu do praw i usług społecznych, a przez to wspierających ich powrót do zatrudnienia lub innej pracy zarobkowej. Istotnym, jak podkreślono, ma być tworzenie warunków sprzyjających rozwojowi adaptacyjnych form zatrudnienia, w tym w sektorze ekonomii społecznej (organizacje pozarządowe, spółdzielnie pracy, spółdzielnie socjalne).

Zgodnie z wytycznymi Priorytetu - celem głównym AKIS było podniesienie poziomu aktywności społecznej i zawodowej 60 osób (6M, 54K) w wieku aktywności zawodowej, zagrożonych wykluczeniem społecznym z terenu miasta Zielona Góra oraz powiatu zielonogórskiego.

Cele szczegółowe dotyczyły:

- aktywizacji społecznej i zawodowej 60 osób poprzez udział w zajęciach Klubu Integracji Społecznej,
- podniesienia kwalifikacji zawodowych uczestników projektu (UP),
- poprawy sytuacji psychospołecznej UP,
- rozpropagowania wiedzy o wolontariacie oraz zagadnień związanych z równością szans na rynku pracy,
- zwiększenia zdolności do zatrudnienia kobiet pozostających bez pracy.

Pierwotnie projekt zakładał dosyć wąską grupę docelową, w której skład wchodziłoby 60 osób nieaktywnych zawodowo, „które zagrożone są wykluczeniem społecznym z powodu bezrobocia i potrzeby ochrony macierzyństwa, spowodowanego koniecznością podjęcia opieki nad dzieckiem niepełnosprawnym, bez względu na rodzaj niepełnosprawności, o niskich

⁸ E. Solarczyk-Ambrozik, *Kształcenie ustawiczne w perspektywie globalnej i lokalnej. Między wymaganiami rynku a indywidualnymi strategiami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.

lub zdezaktualizowanych kwalifikacjach zawodowych”⁹. Tak specyficzna grupa docelowa została określona na podstawie badań przeprowadzonych przez pracowników Uniwersytetu Zielonogórskiego w latach 2009-2010. Jednak na przestrzeni 2 lat od przeprowadzenia badań do momentu rozpoczęcia realizacji projektu sytuacja społeczno-zawodowa w określonej grupie uległa zmianie. Część osób, które wcześniej deklarowały chęć zmiany poprawy sytuacji życiowej podjęła już zatrudnienie. Wśród pozostałej grupy nieaktywnych zawodowo rodziców dzieci niepełnosprawnych byli też tacy, którzy na tyle mocno utwierdzili się w obecnym stanie funkcjonowania opartym o zasiłki pielęgnacyjne i socjalne, że nie udało się ich namówić do udziału w projekcie, a w konsekwencji do próby podjęcia zatrudnienia. W związku z zaistniałymi trudnościami podczas rekrutacji¹⁰ dokonano zmiany w projekcie rozszerzając zakres grupy docelowej o wszystkie osoby „w wieku aktywności zawodowej, które zagrożone są wykluczeniem społecznym z powodu bezrobocia, niepełnosprawności, potrzeb ochrony macierzyństwa, spowodowanego koniecznością podjęcia opieki na dzieckiem niepełnosprawnym, bez względu na rodzaj niepełnosprawności, o niskich i zdezaktualizowanych kwalifikacjach zawodowych”¹¹.

W efekcie przeprowadzonych działań rekrutacyjnych w projekcie wzięło udział 30 osób bezrobotnych, w tym 11 długotrwale bezrobotnych oraz 32 osoby nieaktywne zawodowo.

Tab. 1. Liczba osób objętych wsparciem EFS w ramach projektu AKIS

Status uczestnika	Zakładana liczba osób	Zrealizowana liczba osób
Bezrobotni	20	30
- w tym długotrwale bezrobotni	1	11
Nieaktywni zawodowo	40	32
Ogółem	60	62

Źródło: opracowanie własne (na podstawie *Wniosku aplikacyjnego AKIS*).

Na 30 zrekrutowanych osób – w pierwszej edycji programu uczestniczyło 30 kobiet (0 mężczyzn), w drugiej – 22 kobiety i 8 mężczyzn. Docelowo z programu skorzystało 54 osoby (I edycja – 28 osób, II – 26 osób). Najmłodszy uczestnik miał 27 lat (M), najstarszy 63 lata (K). Średnia wieku osób biorących udział w obu programach była niemalże identyczna (z różnicą zaledwie 2 punktów procentowych) i wynosiła nieco ponad 40 lat. Beneficjenci biorący udział w programie legitymowali się różnym poziomem wykształcenia – od podstawowego (1 osoba), po wyższe (3 osoby). Najliczniejszą grupę (50 osób) stanowiły osoby z wykształceniem średnim i zawodowym. Połowa liczby osób zakwalifikowanych do uczest-

⁹ *Wniosek aplikacyjny (A9D5-4FC7-21DC-6C55)*, załącznik do umowy o dofinansowanie projektu.

¹⁰ Pomimo zwiększonych nakładów działań promocyjnych, nabory do obu edycji Programu zakończono w terminie późniejszym, niż zakładano. Po analizie przyczyn dotyczących problemów w znalezieniu chętnych do uczestnictwa w projekcie, zespół projektowy przyjął, że największą przeszkodą dla potencjalnych uczestników było zobowiązanie się do długookresowego (jak dla nich), udziału w projekcie i dużego obciążenia codziennymi zajęciami. Projekt zakładał udział UP w 12 miesięcznym programie, w trakcie którego zrealizują średnio 505 h zajęć. Dla osób, które od dłuższego czasu przybywały w domu, bez pracy, często cały dzień opiekując się osobą zależną, była to trudna decyzja.

¹¹ *Regulamin Akademickiego Klubu Integracji Społecznej*.

nictwa w programie (obydwu edycji) obciążona była opieką nad dzieckiem z niepełnosprawnością lub inną osobą zależną.

W ramach projektu AKIS realizowano trzy główne zadania:

Zadanie 1 – Zarządzanie projektem.

Zadanie 2 – Utworzenie i prowadzenie Klubu Integracji Społecznej.

Zadanie 3 – Promocja i wsparcie wolontariatu.

Skonkretyzowano je do zadań szczegółowych, a mianowicie:

- ograniczanie zjawiska wykluczenia społecznego;
- aktywizacja społeczna i zawodowa poprzez udział w różnych formach aktywności organizowanych przez Klub;
- podwyższenie kwalifikacji zawodowych uczestników;
- prowadzenie poradnictwa zawodowo - psychologicznego;
- organizowanie działań o charakterze terapeutycznym i edukacyjnym;
- kształtowanie umiejętności w zakresie kompetencji społecznych;
- poprawa sytuacji psychospołecznej uczestników;
- kształtowanie poczucia odpowiedzialności i obowiązkowości, poprzez regularny udział w różnych formach aktywności organizowanych przez Klub;
- propagowanie alternatywnych form spędzania czasu wolnego, w tym promowanie rodzinnych zajęć w czasie wolnym;
- kształtowanie postawy samodzielności w poszukiwaniu zatrudnienia oraz poruszania się po rynku pracy;
- opracowywanie i realizacja indywidualnych programów pomocowych;
- przywracanie i podwyższanie kwalifikacji zawodowych uczestników;
- propagowanie działań wolontarystycznych;
- rozpropagowanie wiedzy o wolontariacie;
- udzielanie wsparcia samoorganizującym się grupom osób o podobnych problemach życiowych;
- współdziałanie z innymi podmiotami w zakresie realizacji zadań wynikających z procesu reintegracji zawodowej i społecznej¹².

Klub Integracji Społecznej stworzony w ramach projektu funkcjonował w okresie sierpnia 2011 r. do września 2013 r. W terminie tym zrealizowano dwa programy trwające średnio po 10 miesięcy każdy.

Program AKIS obejmował:

- zajęcia psycho-edukacyjne w wymiarze 80 godz./grupa,
- samopomocowe grupy wsparcia w wymiarze 96 godz./grupa,
- eventy propagujące alternatywne formy spędzania czasu wolnego w wymiarze 6 eventów na 12 m-cy,
- zajęcia kształtujące postawę pro-aktywną w wymiarze 60 godz./grupa,
- indywidualne doradztwo psychologa w wymiarze 10 godz./osoba,
- indywidualne doradztwo pracownika socjalnego w wymiarze 4 godz./osoba,
- indywidualne doradztwo prawnika w wymiarze 2 godz./osoba,

¹² *Ibidem.*

- indywidualne doradztwo doradcy zawodowego w wymiarze 3 godz./osoba,
- szkolenie językowe w wymiarze 60 godz./grupa,
- szkolenie komputerowe w wymiarze 40 godz./grupa,
- kursy i szkolenia zawodowe¹³.

Poza zajęciami programowymi w Klubie odbywały się również spotkania konsultacyjne z pracownikami PUP i WUP, także nieformalne spotkania uczestników po zakończeniu I programu.

Jak już wspomniano, w ramach działania Klubu realizowano dwa bloki reintegracji: społecznej i zawodowej. Uczestnicy projektu otrzymali też dodatkowe wsparcie w postaci: stypendium szkoleniowego, zwrotu za dojazdy na szkolenia oraz doradztwa indywidualnego.

AKIS oferował również opiekę nad dziećmi do lat 7 lub dziećmi niepełnosprawnymi na sali integracyjnej znajdującej się na terenie Klubu. Każdy beneficjent mógł pozostawić swoje dziecko na czas uczestnictwa w innych formach wsparcia realizowanych w ramach projektu. Opiekę na sali sprawowali liderzy AKIS wspierani przez przeszkolonych wolontariuszy (wolontariusze rekrutowani byli głównie spośród studentów Uniwersytetu Zielonogórskiego, w szczególności z Wydziału Pedagogiki, Psychologii i Socjologii).

W ramach projektu AKIS zrealizowano 23 kursy/szkolenia zawodowe, w których udział wzięło 53 osoby. Szczegóły dotyczące tego zagadnienia zawarto w tabeli 2.

Omawiając podstawowe założenia i realizację programu AKIS nie sposób nie nawiązać do jednego z etapów działań odnoszących się do Zadania 3. Programu – konferencji na temat perspektyw i strategii rozwoju wolontariatu w województwie lubuskim, pt.: *Pomaganie przez działanie*. Odbyła się ona w murach Kampusu B Uniwersytetu Zielonogórskiego, w listopadzie 2011 r. Jej celem było propagowanie idei wolontariatu wspierającego integrację osób wykluczonych i zagrożonych wykluczeniem społecznym, a skierowana była do instytucji pozarządowych oraz innych organizacji korzystających lub wspierających wolontariat w każdej możliwej formie. Wśród prelegentów można było wysłuchać:

- dr Heleny Ochonczenko z Uniwersytetu Zielonogórskiego, *Wolontariat jako pozaedukacyjna forma aktywnej działalności studentów*;
- Justyny Bogusław i Angeliki Zamkotowicz z Akademickiego Klubu Integracji Społecznej, *Akademicki Klub Integracji Społecznej - obszary działania*;
- Oleny Kravchenko i Sylwii Foterek - uczestniczki programu, *Nie zgubić siebie odnajdując się w roli matki...*;
- dr Ewy Janion z Uniwersytetu Zielonogórskiego, *Funkcjonowanie rodziny dziecka z niepełnosprawnością*;
- Magdaleny Cichej i Elżbiety Nowakowskiej z Zespołu Szkół Specjalnych nr 1 w Zielonej Górze, *Wspieranie rozwoju dziecka niepełnosprawnego*.

W konferencji wzięło udział 78 słuchaczy reprezentujących środowiska akademickie, administracyjne i organizacji pozarządowych.

¹³ Kursy i szkolenia zawodowe zostały dobrane odpowiednio do preferencji i możliwości zawodowych uczestnika projektu oraz do zidentyfikowanych zapotrzebowań rynku pracy z uwzględnieniem aktualnej sytuacji na rynku szkoleń i wpisane zostały w Indywidualny Plan Działania Uczestnika – na podstawie informacji zebranych przez psychologa, pracownika socjalnego i doradcę zawodowego.

Tab. 2. Kursy/szkolenia zawodowe w ramach projektu AKIS

Edycja I		Edycja II	
Nazwa kursu/szkolenia zawodowego	Liczba UP* biorących udział w kursie/szkoleniu	Nazwa kursu/szkolenia zawodowego	Liczba UP biorących udział w kursie/szkoleniu
Prawo jazdy kat. B	8	Magazynier z uprawnieniami operatora wózków jezdniowych	3
Techniki sprzedaży bezpośredniej	5	Opiekun dziecięcy w żłobkach lub klubach malucha	1
Zarządzanie zasobami ludzkimi (HR)	3	Przedstawiciel handlowy – techniki sprzedaży	4
Fizjoterapeuta w zakresie masażu	6	Projektowanie stron internetowych	2
Archiwista	2	Coaching	1
Opiekun osób starszych i niepełnosprawnych	4	Prawo jazdy kat. C+E	1
Kadry i płace	3	Kurs kosmetyczny w zakresie zdobienia paznokci	1
Wybrane zabiegi kosmetyczne	1	Pracownik biurowy	6
Florystyka i bukietarstwo	3	Opiekun osób starszych i niepełnosprawnych	3
Grafika komputerowa z elementami reklamy wizualnej	2	Fizjoterapeuta w zakresie masażu	5
Opiekun dziecięcy w żłobkach lub klubach malucha	1		
Stylizacja i kreowanie wizerunku	1		
Obsługa programu Archi-CAD	2		

* Liczba uczestników (UP) kursów/szkoleń edycji I przekracza ogólną liczbę uczestników tego programu (26), ponieważ niektóre osoby korzystały z więcej niż jednego rodzaju kursu/szkolenia.

Źródło: opracowanie własne (na podstawie dokumentów wewnętrznych AKIS)

Ważną rolę w procesie doskonalenia i oceny przygotowywanych i realizowanych w ramach AKIS przedsięwzięć, odgrywał monitoring osiągnięcia rezultatów projektu. Objęto nim założone rezultaty, stopień realizacji działań oraz efektywność wydatkowania środków finansowych. Zebrane dane posłużyły do przygotowywania kwartalnych raportów z realizacji projektu. Dodatkowo po każdym zakończonym module/programie przeprowadzano ewaluację osiągniętych rezultatów. Oparta ona była o wywiady kwestionariuszowe oraz analizę innych źródeł danych (certyfikaty, zaświadczenia, umowy o pracę, karty informacyjne itp.).

Autorefleksja dotycząca realizacji i ewaluacji modułu „Rozwijanie postawy proaktywnej”

*Kiedy świat podpowiada: „Zrezygnuj”,
Nadzieja szepcze: „Spróbuj jeszcze raz”¹⁴.*

Idealistyczne podejście do życia i ogromna wiara w możliwości jednostek, grup, instytucji, pozwala autorce niniejszych rozważań z całą pewnością stwierdzić, że edukacja to najbardziej efektywne narzędzie readaptacji i aktywizacji zawodowej osób znajdujących się w trudnej, a nierzadko beznadziejnej sytuacji życiowej. Stąd przytoczenie na początku tej części artykułu myśli anonimowego autora, którą uczyniono motto do dalszych przemyśleń. Gdyby nie to przeświadczenie, niemożliwy byłby osobisty udział autorki w tworzeniu strategii programowej projektu AKIS oraz autorstwo jednego z modułów edukacyjnych pt. *Rozwijanie postawy proaktywnej*. Modułu, który spotkał się z dużym zainteresowaniem samych odbiorców i – jak pokazują wyniki ewaluacji – przyczynił się do wielu pozytywnych zmian w ich funkcjonowaniu. I choć na pewno do zmian tych przyczynili się wszyscy edukatorzy i trenerzy, a nade wszystko sami beneficjenci, którzy wspierani zwiększyli własne zasoby do działania, to jednak trzeba było stworzyć określone warunki do owego działania. Myśl ta przyświecała autorce zarówno przy konstruowaniu programu modułu, jak i jego wdrażaniu w praktykę, a znajduje swoje umocowanie w koncepcjach psychologicznych wyjaśniających przebieg aktywności związanej ze stylem życia. Wydaje się, że dla omawianej problematyki kluczowe znaczenie ma czynnik **intencji**, łączący się z **siłą woli**. W planowaniu edukacji osób zagrożonych wykluczeniem społecznym pomocna okazała się definicja dojrzałej intencji sformułowana przez J. Kuhla, zgodnie z którą „kompletna (dojrzała) intencja stanowi realistyczny zamiar zobowiązujący do podjęcia działania”. Oznacza to, że o zaistnieniu intencji można mówić dopiero wtedy, gdy jednostka sformułuje cel oraz uzna, że zaistniały odpowiednie okoliczności do jego realizacji. Pamięciowa reprezentacja tego dojrzałego zamiaru zawiera:

- określenie podmiotu jako sprawcy działania,
- określenie kontekstu dotyczącego czasowych i przestrzennych warunków realizacji zamierzonego działania (kiedy? gdzie?),
- reprezentację (projekt, program) samego działania, dzięki któremu zamiar zostanie zrealizowany; określenie zaangażowania,
- poczucie zobowiązania do wykonania zamiaru wyrażone w określeniu „mam zamiar”¹⁵.

Formułowanie celu odbywa się poprzez przekształcenie marzeń, fantazji, życzeń. Według J. Kuhla, aby możliwe było przekształcenie celu w intencję, musi on być dodatkowo wyposażony w oczekiwania dotyczące:

- cech sytuacji (czy planowany cel jest możliwy do zrealizowania w danej sytuacji),
- cech planowanego działania (czy dzięki planowanej aktywności jest możliwe osiągnięcie pożądanego wyniku),

¹⁴ Anonimowe, za: R. Ossowski, *Teoretyczne i praktyczne podstawy rehabilitacji*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999, s. 105.

¹⁵ J. Kuhl (1986), Cyt. za: M. Marszał-Wiśniewska, *Kwestionariusz siły woli Kuhla. Adaptacja do warunków polskich*, [w:] A. Elias, M. Marszał-Wiśniewska (red.), *Temperament a rozwój młodzieży*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1992, s. 43.

- cech wyniku (czy działanie przyniesie pożądane przez jednostkę rezultaty)¹⁶.

O ukształtowanej w pełni intencji można mówić, gdy zostanie spełnione 5 kryteriów zgodnych z modelem OTIUM (*opportunity, time, importance, urgency, means*) i jednostka uzna, że:

- zaistniały odpowiednie warunki do realizacji celu,
- dysponuje czasem potrzebnym do przeprowadzenia działania,
- cel jest nadal ważny,
- dysponuje środkami wystarczającymi do osiągnięcia celu,
- istnieje zewnętrzna presja popychająca jednostkę w kierunku realizacji celu¹⁷.

Zgodnie z tym modelem, projekt adresowany do beneficjentów uwzględniał – z jednej strony wspieranie osób, by zwiększyć ich zasoby do działania (wewnętrzna presja), z drugiej – wymaganie i zobowiązanie do działania (zewnętrzna presja). Za oczywisty fakt uznano też, że dla beneficjentów i ich środowiska podjęcie nowych zachowań promowanych w projekcie oddziaływać może się wiązać z trudnością i znaczącym wysiłkiem, a nawet oporem. Nadto, założenia związane z konstrukcją programu, to nie tylko sprostanie najnowszym standardom edukacji, ale też – zmierzenie się ze stanem świadomości i wiedzy dorosłych ludzi o różnych poziomach wykształcenia, bardzo dużą dysproporcją pod względem wiary we własne możliwości, konsekwencji w działaniu, możliwości koncentracji i percepcji. Jeśli nałożymy na to bardzo zróżnicowaną wiedzę początkową z modułu, otrzymamy trudny do rozwiązania problem psychologiczno-pedagogiczny z zakresu dydaktyki różnicowej.

Praca z uczestnikami projektu o różnym poziomie wiedzy i umiejętności powodowała konieczność dywersyfikacji zadań i indywidualizację nauczania.

Wszyscy beneficjenci modułu *Kształtowanie postawy proaktywnej* ukończyli 60-godzinny kurs według określonego programu. Poprzedziła go analiza potrzeb szkoleniowych uczestników projektu (rozmowy z uczestnikami), co przyczyniło się do zmodyfikowania koncepcji szkolenia, zgodnie ze wskazanymi potrzebami. Samo ukończenie kursu jest już sukcesem, jest bowiem działaniem rozpoczętym i zakończonym – doprowadzonym do końca. Zajęcia odbywały się w dwóch grupach (14 osobowych – w pierwszej edycji, 13-osobowych – w drugiej edycji).

Celem zajęć było podniesienie poziomu kompetencji, proaktywności i poczucia samostanowienia, badania własnych potrzeb, wyznaczania celów, podnoszenia poziomu własnej motywacji do działania, umacnianie pewności siebie, przejmowania kontroli nad obszarem własnej odpowiedzialności i konstruktywnego wpływu na otoczenie. Beneficjentów zapoznano też z: metodami aktywnego poszukiwania pracy, tworzeniem dokumentów aplikacyjnych (CV i listu motywacyjnego), dokumentów urzędowych, podstawami prawa pracy (także elementami prawa cywilnego i administracyjnego), zasadami prowadzenia działalności gospodarczej oraz umiejętnym zachowaniem się podczas rozmowy kwalifikacyjnej.

W szkoleniu wykorzystano głównie aktywne metody i techniki pracy: warsztaty, treningi indywidualne w oparciu o przygotowywane materiały szkoleniowe, techniki dramatyczne.

Po każdym zakończonym cyklu nauczania/szkolenia, w każdej grupie przeprowadzono ewaluację podsumowującą rezultaty edukacji.

¹⁶ Por., *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

Celem ewaluacji było zbadanie w szczególności:

- czy dany program szkoleniowy zakończył się sukcesem,
- jaki jest poziom satysfakcji uczestników szkolenia,
- jakie są osiągnięcia uczestników w obszarze nowo nabytej wiedzy i umiejętności,
- jak oceniono organizację szkolenia.

Ewaluację przeprowadzono na dwóch poziomach:

I. zbadanie stopnia zadowolenia uczestników ze szkolenia i ich reakcji na program,

II. ocena zdobytej wiedzy i umiejętności.

W ewaluacji – na 54 uczestników programu udział wzięło **45 osób** (83,3%), czyli zdecydowana ich większość (z edycji I – 25 osób; II – 20 osób).

Aby zbadać **stopień zadowolenia beneficjentów z kursu** zadano im siedem pytań¹⁸.

Wyniki są następujące:

1. Uczestnicy szkolenia w blisko 95 % (42 osoby) oceniając jego program, potwierdzili zgodność treści zajęć z założonymi celami. Tylko 3 osoby (5%) wskazały, że były one „częściowo” zgodne z założeniami.
2. Bardzo wysoko oceniono osobę prowadzącą zajęcia i jej przygotowanie do zajęć. Niemal wszyscy respondenci (53 osoby) wskazali na ocenę „bardzo dobrą”. Jedna osoba – na „dobrą”. W wypowiedziach otwartych (pytanie nr 6: Inne uwagi na temat zajęć) podkreślono profesjonalizm, fachowość i rzetelność osoby prowadzącej oraz że:
 - „zajęcia były bardzo ciekawe i bardzo mobilizujące do pracy nad sobą”;
 - „były bardzo inspirujące”.Jedna osoba uznała, że była „zbyt duża część teoretyczna”.
3. Udział w zajęciach całkowicie spełnił oczekiwania 51 uczestników modułu wypowiadających się w tej kwestii. Dla 3 z nich, owe oczekiwania zostały spełnione „częściowo”.
4. Tak wysokie noty potwierdzają wypowiedzi otwarte osób biorących udział w ewaluacji. Na pytanie: Jakie korzyści wyniósł(a) Pan(i) z zajęć – powtarzały się wypowiedzi:
 - „dzięki tym zajęciom poznałam cechy osoby proaktywnej i dzięki temu wiem, jak mam się zachowywać, aby być taką osobą”;
 - „stałam się bardziej pewna siebie, uwierzyłam w siebie”;
 - „wiem, jak napisać list motywacyjny i CV i jak się zachowywać na rozmowie kwalifikacyjnej”;
 - „stałam się odważniejsza, pewniejsza siebie, podniosłam swoje umiejętności”;

¹⁸ Kwestionariusz ankiety zawierał zarówno pytania zamknięte (Jak oceniasz program szkolenia – czy jego treści zgodne były z założonymi celami? Udział w zajęciach spełnił moje oczekiwania; regularnie uczestniczyłam(em) w zajęciach – na te pytania respondenci odpowiadali wybierając jedną z odpowiedzi: „tak”, „częściowo”, „nie”), jak i otwarte (dzięki którym osoby biorące udział w ewaluacji miały możliwość wypowiedzieć się na temat korzyści, jakie wynieśli z zajęć, jak i ich „braków”, czy też przekazać „inne uwagi”). Beneficjenci ocenili też osobę prowadzącą wybierając jedną z odpowiedzi dot. jej przygotowania („bardzo dobrze”, „dobrze”, „źle”).

- „większa świadomość oraz motywacja”;
 - „dużo lepiej orientuję się na temat poszukiwania pracy, rynku pracy. Wiedza na temat samego siebie, umiejętność oceny swoich słabych i mocnych stron pozwoliła na nabycie pewności siebie i wiary we własne możliwości, które niewątpliwie wykorzystam”;
 - „bardzo, bardzo, bardzo duże! – dokumenty aplikacyjne, CV, list motywacyjny, przygotowanie do rozmowy kwalifikacyjnej – te umiejętności zdobyłam, nabrałam pewności siebie”;
 - „stałam się silniejsza psychicznie”;
 - „zdołyłam wiedzę, której do tej pory nie miałam”;
 - „zdołyłam (mam) większą motywację do podjęcia pracy”;
 - „nauczyłam się, jak prawidłowo napisać list motywacyjny oraz życiorys, pierwszy raz miałam okazję uczestniczyć w rozmowie kwalifikacyjnej”, itp..
5. Na pytanie otwarte: Czego brakowało w zajęciach? – wypowiedziało się 23 osoby (43%), przy czym, aż 15 z nich (65,2%) stwierdziło, że „niczego”, albo że „nie ma uwag”, czy też „bez zastrzeżeń”, „wszystko było bardzo dobrze przeprowadzone”. 8 osób chciałoby mieć „jeszcze więcej zajęć praktycznych”, więcej czasu na „rozmowy kwalifikacyjne”, „więcej wiedzy z zakresu prawa”.
6. W ostatnim pytaniu z tego zakresu poproszono respondentów, aby ocenili, czy regularnie uczestniczyli w zajęciach. Do wyboru mieli trzy odpowiedzi: „tak”, „częściowo”, „nie”. Na 45 osób wypowiadających się w tej kwestii – 41 uczestników projektu wskazało na odpowiedź „tak”, 4 – na odpowiedź „częściowo”.

Aby dokonać **oceny zdobytej wiedzy i umiejętności**, przedstawiono beneficjentom 19 obszarów oceny (zgodnych z programem modułu). Przy każdym z nich proszono o ocenę danego obszaru: przed przystąpieniem do kursu/szkolenia i po jego zakończeniu. Do oceny wykorzystano 5-punktową skalę, gdzie 1 – oznaczało ocenę najniższą, a 5 – ocenę najwyższą.

Przed przystąpieniem do szkolenia średnia ocen beneficjentów z 19 badanych obszarów plasowała się na poziomie **2,6**, podczas gdy po zakończeniu zajęć z omawianego modułu – uzyskała wysokość **4,5**. Oznacza to, że przyrost wiedzy i umiejętności respondentów w zakresie 19 obszarów treści kursu jest blisko **2 krotny**. Szczegóły dotyczące tego zagadnienia zawarto w tabeli 3.

Zaprezentowane dane świadczą o dużej efektywności przeprowadzonego szkolenia i wysokim stopniu zadowolenia jego uczestników – ich wiedza i umiejętności z różnych zakresów treści wzrosły od 130% do 240%. Aż w dziewięciu obszarach był to wzrost o 200 do 240% (np. wiedza z zakresu postawy proaktywnej i jej kształtowania, wiedza i umiejętności związane z przygotowaniem dokumentów aplikacyjnych (cv, listu motywacyjnego), samooceną, autoprezentacją, przygotowaniem się do rozmowy kwalifikacyjnej, poznaniem samego siebie).

Tab. 3. Ocena zdobytej wiedzy i umiejętności

Oceń w skali od 1 do 5, jakie są Twoje osiągnięcia w obszarze nowo nabytej wiedzy i umiejętności (1 – ocena najniższa; 5 – ocena najwyższa)

L.p.	Obszar oceny	Przed przystąpieniem do szkolenia (średnia z 45 ocen)	Po zakończeniu szkolenia (średnia z 45 ocen)	Przyrost wiedzy i umiejętności (średnia z 45 ocen)
1.	Wiedza z zakresu cech i komponentów postawy proaktywnej i reaktywnej	2,2	4,6	2,4
2.	Wiedza na temat samego siebie (wartości, umiejętności, kompetencje, cechy charakteru, silne i słabe strony)	2,6	4,6	2,0
3.	Umiejętność oceny swoich słabych i mocnych stron	2,6	4,6	2,0
4.	Wiedza na temat rynku pracy i metod poszukiwania pracy	2,7	4,3	1,6
5.	Umiejętność oceny własnego potencjału zawodowego	2,5	4,2	1,7
6.	Umiejętność diagnozy własnego stadium rozwoju	2,4	4,2	1,8
7.	Umiejętność komunikowania się – wiedza i praktyka	3,3	4,6	1,3
8.	Wiedza na temat dokumentów aplikacyjnych – CV i listu motywacyjnego – struktury, najczęstszych błędów itp.	2,4	4,7	2,3
9.	Umiejętność sporządzenia dokumentów aplikacyjnych – listu motywacyjnego i CV;	2,5	4,6	2,1
10.	Jak się przygotować na rozmowę kwalifikacyjną?	2,3	4,6	2,3
11.	Wiedza na temat autoprezentacji;	2,4	4,4	2,0
12.	Umiejętność prezentacji siebie	2,2	4,4	2,2
13.	Pewność siebie	2,6	4,4	1,8
14.	Samoocena	2,5	4,5	2,0
15.	Umiejętność pracy w zespole	3,1	4,4	1,3
16.	Umiejętność zarządzania własnym czasem	3,2	4,5	1,3
17.	Poczucie własnej wartości	2,9	4,5	1,6
18.	Wiara we własne możliwości	2,8	4,3	1,5
19.	Wiedza z zakresu prawa pracy (cywilnego i administracyjnego) – wybrane zagadnienia	2,3	4,1	1,8
	Średnia z 19-tu obszarów	2,6	4,5	1,9

Źródło: opracowanie własne.

Oceny te świadczą też o poprawności przyjętych celów nauczania i trafnym doborze treści kształcenia oraz właściwych metodach przekazu, a także o dobrej organizacji i realizacji programu. Jednoznacznie pozytywne oceny to powód do zadowolenia.

Zaobserwowano zmiany zachowań beneficjentów w kierunku wykorzystania nabytej wiedzy i umiejętności w praktyce, np. sporządzenie dokumentów aplikacyjnych, czy prezentacja siebie podczas symulowanych rozmów kwalifikacyjnych i co ważne – we wzajemnych kontaktach – zrozumienie i szacunek. Wszystkim im, szczególnie tym zaangażowanym, należą się pochwała i uznanie.

Na podstawie rozmów z kierownictwem AKIS oraz beneficjentami wskazać można na uzyskane rezultaty prowadzonego programu. Otóż: zaktywizowano zawodowo blisko 17% osób (8 osób), uzyskały one zatrudnienie na otwartym rynku pracy. Dwie osoby otworzyły własną działalność gospodarczą (kwaciarnia, pizzeria). To tzw. „rezultaty twarde”.

Nie można też przejść obojętnie wobec uzyskanych przez większość uczestników projektu tzw. „rezultatów miękkich”. Jak sami potwierdzają: zaktywizowali się społecznie w swojej społeczności lokalnej, uczestniczą w działalności grup samopomocowych, stowarzyszeń i fundacji. Zmienili styl życia, stali się bardziej otwarci, pewni siebie, mają lepszą samoocenę, poczucie własnej wartości. Stawiają sobie nowe cele i uparcie dążą do ich realizacji. Zmiana postawy z „muszę” na „chcę”, wielu beneficjentom „otworzyła świat na nowo”, uświadomiła potrzebę zmian i samorozwoju, zmotywowała do działania, nauczyła konsekwencji i dała poczucie sensu działania, radości z uzyskiwanych rezultatów.

Refleksja końcowa

W świecie współczesnym edukacja jest uznawana za jeden z najważniejszych procesów w rozwoju jednostki i społeczności. Dzięki włączeniu się w ten proces, uczestnicy zyskują – z jednej strony – zasoby niezbędne do przystosowania się do zmieniającej się rzeczywistości, z drugiej – kompetencje i szanse kształtowania zarówno siebie samego, jak i swojego otoczenia. Dzięki temu możliwe jest reagowanie jednostki na stawiane wymagania i podejmowanie przez nią działań proaktywnych, umożliwiających zaspokajanie własnych potrzeb poprzez przekształcanie, czy też optymalizowanie tych wymagań. Rola edukacji w rozwiązywaniu problemów wykluczenia społecznego (zagrożenia owym wykluczeniem) i aktywizacji zawodowej objętych nią osób jest specyficzna. Edukacja bowiem to cel sam w sobie, co oznacza, że samo włączenie osoby zagrożonej wykluczeniem społecznym w proces edukacyjny jest już symptomem korzystnej zmiany i stanowi istotny czynnik chroniący. Równocześnie cele edukacyjne zakładały uruchomienie zachowań korzystnych dla aktywizacji zawodowej i rozwoju osób zagrożonych wykluczeniem. W ten sposób edukacja stała się także metodą udrażniania, wprowadzania i utrwalania proaktywnych zmian.

Z doświadczenia zaprezentowanego projektu interwencyjnego, ukierunkowanego na rozwiązanie jednego z problemów społecznych (groźba wykluczenia społecznego) wynika, że właśnie cele i działania edukacyjne kształtują przebieg oddziaływań i wyznaczają kierunek zmian. Uzyskane w procesie edukacji rezultaty pozwalają wnioskować, że beneficjenci programu zwiększyli swoje zasoby niezbędne dla aktywizacji zawodowej oraz prawidłowego

rozwoju. Warto podkreślić, że istotnym czynnikiem rozwojowym w tym procesie był poziom gotowości uczestników programu do tego typu zmian. I choć w początkowej fazie realizacji projektu, podjęcie nowych zachowań (promowanych w projekcie oddziaływań) wiązało się z określonymi trudnościami, impasem i znaczącym wysiłkiem, to sytuacja edukacyjna niosąca ze sobą możliwość zaspokajania różnorodnych potrzeb uczestników, lecz pozostających w równowadze z ustanawianiem zobowiązań i formułowaniem wymagań, przyczyniła się do realizowania i utrwalania zmian. Zatem znaczenie edukacji w procesie kreowania i wprowadzania zmian wydaje się fundamentalne. Edukacja bowiem umożliwia zarówno odbiorcy, jak i edukatorowi formułowanie intencji i planowanie nowych zachowań. Zdaniem A.S. Watermana¹⁹ każda inwestycja edukacyjna w rozwój osoby jest inwestycją w rozwój społeczności, ponieważ efekty edukacji są rozpowszechniane przez jednostkę w jej lokalnym środowisku. Założenie takie znajduje potwierdzenie w badaniach, które wskazują, że **utrzymywanie wartości indywidualistycznych nie powoduje wyobcowania jednostek w stosunkach społecznych, lecz wręcz zwiększa prawdopodobieństwo tego, że ludzie wezmą udział w produktywnym i satysfakcjonującym zachowaniu tworzącym współzależność (interdependence)**. Jednakże, aby to nastąpiło niezbędnym jest przestrzeganie 10 podstawowych zasad polityki włączenia społecznego zaproponowanych przez L. Frąckiewicz²⁰, a które umożliwiają pełniejszą ocenę efektywności podjętych działań antymarginalizacyjnych; są to: pomocniczość, holistyczne podejście, przewidywalność, usługi przyjazne dla klienta, skuteczność, solidarność i partnerstwo, zapewnienie godności, uczestnictwo, wzmacnianie niezależności i osobistego rozwoju oraz usprawnienie i stabilność.

Jak wykazano – beneficjenci aktywnie brali udział w zajęciach, często na nowo odkrywając w sobie zdolności, umiejętności, pokłady wiedzy. Zainwestowali w edukację i uwierzyli we własne możliwości, pokonując lęki i słabości. Przytoczone zasady polityki społecznego włączenia, w pełni przestrzegane, zarówno przez beneficjentów, jak i edukatorów przełożyły się na edukację, traktowaną w zaprezentowanym programie jako możliwość wskazania narzędzi do samodzielnego poszerzania posiadanych umiejętności oraz rozwijania własnego potencjału, co wydatnie zwiększyło szanse uczestników programu w poszukiwaniach zatrudnienia na wolnym rynku pracy, czyli ich aktywizacji zawodowej.

Bibliografia:

- Beck U., *Spoleczeństwo Ryzyka*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Dalin P., Rust V.D., *Toward Schooling for the Twenty First Century*, Cassel, London-New York 1996.
- Delors J. (red.), *Edukacja. Jest w niej ukryty skarb. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji ds. Edukacji dla XXI wieku*, Stowarzyszenie Oświatowców Polskich, Warszawa 1998.
- Elias A., Marszał-Wiśniewska M. (red.), *Temperament a rozwój młodzieży*, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa 1992.
- Frąckiewicz L. (red.), *Wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2005.
- Kwieciński Z., Śliwerski B. (red.), *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, PWN, Warszawa 2003.
- Melosik Z. (red.), *Młodzież, styl życia i zdrowie. Konteksty i kontrowersje*. Wyd. Wolumin UM, Poznań 2001.
- Melosik Z., *Edukacja uniwersytecka i procesy stratyfikacji społecznej*, „Kultura – Społeczeństwo – Edukacja” 2013, nr 1 (3).

¹⁹ A.S. Waterman, *Indywidualizm i współzależność*, „Nowiny psychologiczne” 1981, nr 5, s. 1-21.

²⁰ L. Frąckiewicz, *Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalnej*, [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Katowice 2005, s. 16.

Merton M., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Ossowski R., *Teoretyczne i praktyczne podstawy rehabilitacji*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1999.

Radziejewicz-Winnicki A., *Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimej edukacji*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 1999.

Regulamin Akademickiego Klubu Integracji Społecznej.

Solarczyk-Ambrozik E., *Kształcenie ustawiczne w perspektywie globalnej i lokalnej. Między wymaganiami rynku a indywidualnymi strategiami edukacyjnymi*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004.

Waterman A.S., *Indywidualizm i współzależność*, „Nowiny psychologiczne”, 1981, nr 5.